

Թան. որք յայտնապես զգործան պատկերացուցանեն. վասն այնորիկ ոչ է ի գառառասանին զանալ՝. քանզի նպատ վկայեն զգործոց իւրաքանչիւրոց. ոչ ձայն արձակելով. այլ զայնպիսին յայտնելով՝ որք առ ի մէջն գործեցան:

Հ. Անցից գնացից ծովաճեմ՝ նաւու քառակի առաւելանան կացութիւն առաջիկայ կենցաղոյս՝, որ գնից գնաւորագոս իւր խաբէ, եւ փոքր փոքր քարչէ ընթացցո՞ւ. եւ առ իւրական վաճառան զիւրաքանչիւրն ածէ: Արդ՝ թէք այս այսպէս իցէ, դարաւոյցեցոցք ի շրջական իրացն աշխարհիս. եւ ճեպակայ ընթացցոցք առ քնացականն յաւիտեանս յաւիտենից:

ՀԱ. Սեգ եւ բարբրայն՝ մարդն մի իրբեւ ցուլ եղջերաբարձր ի վեր ամբարձից՝. այլ ածցէ զմասա զառարակայութիւնն՝ մարմնոյն, եւ զազաւրեցուցէ զփերամբարձուճի՝ սրտին: Քանզի թէեւ իշխան եղեւ ի վերայ երկրի, մի անգիտացի զդ՝ իւր ի յերկրէ. որ ի հողոյ ի վերայ ածուող լելեալ, եւ ի նոյն յետ ժամանակի իշխանկ պարտի:

ՀԲ. Փութայցիք հանապաղ ով անպարտելի թագաւոր զորդէս այնորիկ որք ի սանգուզ վերելակի՞ն սկսին, ոչ յառաջագոյն կան ի վերայ վերին կայիցն՝ մինչեւ ժամանիցն ի ծայրն աստի՜. Զանիս: Սոյնպէս եւ դու սեղիջիք զփերիւր բարեացն. արպէս զի եւ ի վերին արքայութեանն վայելցես, զոր քեզ շնորհեցէ հանգիստ լծակցուգ. Քրիստոս թագաւորն այնցիկ՝ որք թագաւորեն եւ որք թագաւորելոց եւ յաւիտեանս. ամեն՝:

Կատարած յորդորական արտադրութեանցն Աղաբէրոսի Սարկուազի, որ առ Յուստինիանոս կայսրն՝:

Ի Թուակնին ՌՄԼԶ. նոյ.՝ 23:

(Հարուն-ի-իշ): Հ. 8. 8.

ԱՅԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՍԹՅՈՒՆ, ՔՐԳՈՍՏՅՈՒՆ ԵՒ ՈՐԲԻՄՏՅՈՒՆ
ԳՈՐԾԱՅՈՍՏՅՈՒՆ, ԲՈՐԵԼԱԿՈՒՆ-ՍՈՐԲՈՍՏՅՈՒՆ
ՍԵԳՈՐԲՈՐՈՒ ՀՈՐԾԱՅՈՒՆ

(Հարուն-ի-իշ)

Պատմութեան լոյսը նախ եւ յառաջ կը ծագի վանայ լծին շրջակայից վրայ, որ մասն է այն լոյնառուաւ լեռնաշխարհին՝ որ ինչպէս վերին Բիբլոսայն ու Տիգրիսի, նմանապէս երաւոյայ երկու կողմերը տարածուելով՝ այսօր Հայաստան անունը կը կրէ: Վանայ ծովուն եզերքներուն վրայ է որ կը գտնենք նշանաւոր պատմութեան մը կենդրոնը, որուն վրայ բաց ի ցարգ յիշատած ասորեստանեայ սեպագրերէն՝ ընդի բեւեալագիրներն ալ անկիւնութիւն կու տան: Հին ժամանակները, այսպէս Տիգրաւթիկոյեանք Առաջիկայ ատենները, Ասորեստանցիք Նայիրի բերով վանայ շրջակայներն ալ կը հասկը-

նային: Ասորեստիկաւոյ առնենքէն սկսեալ, կամ կարելի է թէ նախահայկական բուսած պեւտութեան այս ժամանակները հաստատուելովն է, որ երեւան կ'ըլլէ Ուրարտու անունը, որ ալ այնուհետեւ Նայիրի անունն հետ չի շփոթուիր: Հին կտակարանն Ուրարտուի համալսը կը գնէ ԵՄՄՆ (Նոնն. ք. 4, Ես. լէ. 38, Բ. Թագ. ժթ. 37.) եւ այն, ինչպէս արդէն կ'իյնար շեշտած է, միշտ իբրեւ երկրի մ'անունն եւ ոչ իբրեւ լեռան անուն, ինչպէս յառաջ ԵՄՄՆ Նոնն անորոշ թարգմանութենէն ("Արարատ լեռ. գիտնանի" "Արարատայ լեռնէրէն մէջը") կը հետեւցնէին: Ս. Գիբբըն ուրիշ տեղեր ալ Արարատն երկիր կը նկատէ, այսպէս Բ. Թագ. ժթ. 37 եւ Ես. լէ. 38 (ՄՄՆ) երեմիայի մէջ (Ժա. 27) Արարատը թագաւորութիւն (ՈՒՆՆՅՍ) է, ինչպէս եւ Միքնի եւ Ագնանալ: Այս մեր բուսին անպայցք է վաւարատայի եւ Յովեղատի (Հնաթ. Հր. Ա. 3, 5) Արարատը Հայք կամ Հայաստան թարգմանել: Նոյնպէս Մ. Խորենացի (Ա. 4.) Եւսեբիոս (Պատմ. աւետ. Ժ. 4, 19) եւ Ս. Հեբանիմոս (Ի Մէկն. Ես. լէ. 38.) "Արարատը Հայաստանի մէջ գաւառային գաւառ մըն է, որմէ փ'անցի երաւոյն", իրապէս ալ շատ հաւանական է որ Արարատ = Արարատն անունը նախնաբար վանայ լծին տրեւելակոյճը՝ Հայաստանի մէկ մասին անունն էր, մերձաւորապէս այն երկրին, որ միջին երաւոյայ վրայ է եւ այսօր ալ Արարատն կը կոչուի. բոտ այսմ վանայ ծովուն եզերքները բնակողներն եկան՝ հիւսիս-արեւելքէն Ուրարտուցոց յառաջանալով: Ըստանց եւ իրաւաբ Արարատ-Ուրարտուի հաւասար գրած եւ Հերոդոտոսի (Գ. 94, Է. 79) Ἀραρδοῖοι անունանմանքը: Բայց որովհետեւ Հերոդոտոս կ'ընէ թէ ասոնք պոնտոսի Ժողովուրդ մըն են, որ Մասանացոց եւ Մուսիսացոց հետ՝ Պարսից պետութեան հարկատու 18- շրջանկը կը կազմէին, ուստի բռնուլ ենք թէ ասոնք հին Ուրարտուցոց ժառանգներն են՝ հնդիկ- եւրոպացի Հայոց խուժելովն գէպ ի հիւսիս մղուած: Հին-պարսկական սեպագրերու բաշխական թարգմանութեան մէջ, ինչպէս կը սպասուէր, Ուրարտուն կը համարուատուանէ պարսիկ բնագրին Արմինի կամ Արմինի-յին: Այստեղ առաջին անգամ իբրեւ երկիր յիշուած Հայաստանը սկզբնորոք իւր մէջը կ'ափմոխի միայն Ուրարտուի արեւմտեան կողմը գտնուող երկիրը կամ գաւառանաց (Հերոդ. Ա. 72; 104. Գ. 93. Ե. 52) Փարս-Հայքը: Հոմմել (Gesch. 601) Արմինիա անունը հին Ուրարտուցոց Արամ իշխանին անունէն կը հանէ (սի սքումմին ու Կ մասնական յաւելումով): Կրնանք ընդունիլ թէ Արամն քաղ ու բազմաբնիկ իշխանին ժողովրդեան մէջ տակաւին կենդանի յիշատակն առիթ եղած է աւանդութեան գեղազարդուելուն. աւանդութիւն մը, որ բոտ պատշաճի գնահատուելով՝ հին-հայկական քաղաքակրթութեանն սղգեմաւորութիւնը սեմանց հնութեան, բայց ի մասնաւոր ասորեստանեայ ու հրեական պատմութեան հետ

1 Հոմմել. E. Meyer, Gesch. d. Altert. I, 296.

կը կապէ եւ կը յիշէ թէ երբեքն առնեն Տին իշխաններն մէկն է Արամէ, որ բարձրացաւ արշաւանքներով իր երկիրն ընդարձակած ըլլալ գեղ ի Սորաթասան եւ Կապուզաղկին եւ իւր ճփու-
թեամբն իր անունը տուած երկիրն շնոց՝ Արմէ-
նիա անունն՝ Հար-մէնիա ենթագրելով՝ "Մինեթի
լեւ Կամ լեւնապատաշ մինեթը Ժողովրդական
ստուգարանութիւն է Տրեպտան-քրիստոնէական
ազգեցողութեամբ յառաջ եկած։ Թեքեւս Արմէնիա
անունն գիտականներէն կազմուած ըլլալովն է որ
այս անունն երբեք ազգային եղած չէ։ Ինչպէս
յայտնի է, Հայք իրենց երկիրը Հայաստանն կ'ա-
նուանեն՝ իրենց նախահօր Հայկոյ անունովը, որուն
որդին է կընտի Արմէնի, Արարատայ
առաջին թագաւորը, իսկ Տին-Հայկունքն ար-
ձանագրութեան մէջ Վանից պետութեան
անունն է Բաբելոն, որուն մէջ ուզած են առնել
Պաղատէսի (Ե. 12, 21) Βουάναν՝ ենթագրելով
թէ այս վերջինս այսօրեան Վանին էր համապա-
տասխանէ. բայց տնոր համար տարապետական
եղած է Բաբելոն ան Βουάνան = Վանանաններուն
նայն ըլլալը, վասն զի Պաղատէսն այսօրեան Վանը
Βασιλεια (սեւ էջ 49) կ'անուանէ։ Ընդհակառակն
իսկի բուական ապահով կ'իյնայ թէ Կեդրեանի
Բ. 774 (Migne, Patrol. հ. 122, § 580) Մայրա-
քաղաք Վասպուրականի (μνητρόπολις τοῦ Βασπα-
ραχάν) անուանած "Խնային հետ նայն է Կախա-
Հայոց Բիւրնան կամ այսօրեան Վանը, վասն զի
Βασπαράχανը, Վասպուրականն եւ հասանկանա-
գլին Սորաթանի (Ժ.Ա. 528) Βασοροπιδան կը
նշանակէ Վանոյ շին Իսխախային արեւելեան
կողմը գտնուող նահանգը, որուն մէջն էր Վան.
Բաբելոն ան "Խն = Վան ձեռնի կըստ աւելցնե-
լու ենք իրեւս միեւնոյն աշխարհագրական գա-
ղափարը յայտնող ասորեստանեայ ձեռն ալ, որ
է Կալիքիի երկրներէն Արմէնի գաւառին անունը
(Հմմտ. էջ 309)։ Կախահայկական արձանագրու-
թեանց մէջ երկրիւր խաչքի՛ ու Ժողովուրդը խա-
չքի՛ն էր կոչուին։ Միտ գնելու է որ խաչքիք ոչ
թէ միայն երկրին անունն է, այլ նաեւ Ռարատա-
ցոյ գլխուոր աստուածին անունն նման Աս-
րեստանոց լեզուին, որուն մէջ թէ աստուածը
թէ քաղաքն են թէ երկիրը Աշուր կը կոչուին ան-
խոր։ Թե խաչքիք եւ թէ Աշուր անունաց պատ-
մական զարգացման մէջ մէջիւր էր մնալ այս խաչքի
թէ երկրին իւր անունը դից անուննն առած է թէ
դիք՝ երկրէն Աշուրի համար կրնա՞նք բռն թէ
թեքեւս աստագրանքին երկու տարբեր անուններ
վերջէն նոյն ձեռն առած են։ Լեման եւ Բելք
պապոյտցած են թէ խաչքիք եւ խաչքեայիք
անունները դարձանաւ են գառականաց ու Հայ
գառակաբարց ալլելալայ տեղերը, որոնց միտ
մատուած չէր։ Աւելորդ չէ այսպէս գիտականաց

հետազոտութեանց գիտաւոր ազգայնները հոս հա-
մառափ յառաջ բերել, որ վաղը յիշուած յո-
գաւածը մէջ հոս ան ցրուած կը գտնուին։
Խաչքեայիք մոր առջեւ կ'ըլլեն իրբեւ
պնծաղի Ժողովուրդ մը Սփոկիէի (Սաեի. Բիւ-
զանգ. էջ 680), Գեոքտիքի (Արշա. Գ. Գ. Գ.,
Ե. Ե. Ե.) եւ Սորաթանի (Ժ.Բ. էջ 549) խաձաւոյ
անուանածներով, որոնք պէտք չէ Բաբելոնի
Քաղաքեայիցն հետ շփոթել, որոնց նախնական
անունն էր Կաչքալ։ Սաեիական Բիւզանդացի
(էջ 680) խաձաւոյ (խաչքիք) կ'անուանէ "Հայաս-
տանի մէկ գաւառը, որուն բնակիչները խաձաւոյ
(խաչքեայիք) կը կոչուին։ խաձալ յունական
ձեռնի բայութիւնն ալ կը վկայէ, որ ճշտեւ հա-
մաձայն է ընկի խաչքիա (խաչքիք) ձեռնի. նոյնն
բնորւ ենք Ռափէնայի Ամանուսին (II, 17) խա-
չքի ձեռնի համար. նմանապէս Սաեիական խաձաւոյն
իւր ձեռնի ամենայն մասով էր համապատասխան
ընկի արձանագրութեանց խաչքիա (խաչքիք)
ձեռնի։ Բիւզանդացոց պետութեան ժամանակն
իսկ խաչքիք պետութեան ուժերը բանակա-
չընա՞ն ("Թեմ") կը կոչուին։ Այս բանակաչընալն
Արարացոց ալ անանոյթ չէր. De Goeje (Zeit-
schr. f. Assyriol. X, 100) մասնաւոր կ'ընէ արա-
բական աշխարհագրական ամենագրութեան քանի
մը տեղերն, որ այս անունը կը հանգիսի. Ety-
mologium magnus խաձալ ձեռն ան հետա-
քրքրական է, որ սխալմամբ պնդողը իր նուա-
ղական խաձաւոյ կը մեկնուի. Հայ ամենագրաց
քով ալ շատ սովորական է խաչքիք անունը. այս-
պէս Մ. Սորաթանի (Բ. Գ.) խաչքիք անունով եր-
կիր մը գիտէ, որ սակայն վերջէն Լազուսան
բուսած երկրին հետ նոյն է աշխարհագրորէն։ Հայ
աղբիւրհաւոր համաձայն խաչքեայ երկրին է Պոն-
տոսի այն մասը, որ Ցրապիդոնէ մինչեւ Բաթում
կը ձգի, ուստի ընդհանրապէս այն տեղը, զոր Հե-
րոտոսն Ալարոքեայի կու առայ։ Դեռ այսօր
խաչքիք իւր Արգիւրոպոլիս (Գիւրուշխանէ) մայ-
րաքաղաքովը դայութիւն ունի իրբեւ յունական
եկեղեցւոյ թեմ մը եւ ժ.Գ. Գարուն առաջին կէտն
ի վեր ներխանէի հետ արքեպիսկոպոսութիւն մը
կը կազմէ։ Ընդարձակ մասը առեալ խաչքիք
կոչուի ամբողջ Ցրապիդոնի վիլայէթն եւ այս վի-
լայէթին մէկ գաւառն ալ Կաչքի կամ Կեդրք
կ'անուանուի։ Կաչքի՛ անունն լեզուաբանորէն
գիւրաւ մեկնելն ալլելալայ ձեռնափութութիւնով
(Չալլըր, Չըլլըր են) այսօրեան Հայաստանի մէջ
շատ սովորական անուն մըն է տեղեայ։

Լեման եւ Բելք պապոյտքորէն ընտրած են
վանայ պետութեան հին հայկական կամ, բու-
նա, նախահայկական բնակիչը համար խաչքի-
ցի անունը, Բաբելոնեան Քաղաքացոյց հետ առնէ
թիւթութեան առջեւն առնելու դիտմամբ։ խաչք

1 Սոր գեմ արգեն Սեյա Խոստ է Ի Zeitschr. f. Assyriol. IV, 384.
2 Հմմտ. Baumgartner, ա. Pauly-Wiesowa II, Sp. 1182.
3 Մ. Սորեանի Ա. Գ. — Հմմտ. Kiepert, Monatsber. d. Berl. Akad. 1869, S. 216.
4 Հմմտ. Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesells. 1892,

S. 487; 1893, S. 64 եւ Ժան. 1; 1895, S. 578 ff. — Zeitschr. f. Assyriol. VII, 257; IX, 84 ff; 358 ff.
5 Հմմտ. այս անունն յարմար ու պատշաճ ըլլալուն
նկատմամբ՝ Լեման Ի Verh. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1895, էջ 578, որ պաշար կը մղէ Եւսեպի (ZDMG. 48, 434) գեմ, որ ըսած էր թէ պատմութեւն չից նախահայկա-
կան բառը գործածելու տեղ՝ խաչքեան բառը գործածելու։

գէտայի անունը՝ Այարոդեան կամ Ուրարտայի համագործ անուններն ալ նախամեծար համարուելու է, ժամանակ վերջին անունն որոշ լեզուախումբ մը ցուցնելու սեփականուած է։ Այս պատճառներուն զօրեղ բլլան ընդունելով հանգրժն՝ այս ուսումնասիրութեան մէջ, որ ասորեստանեայ բարեխաղան արձանագրութեանց վրայ հաստատուած է եւ ոչ թէ բնիկ սեպագրերուն վրայ, նախամեծար կը համարիմ Ուրարտու կամ Ուրարտեան, Ուրարտայի ձեւերը, որ միակ սովորականն են ասորեստանեայ-բարեխաղան սեպագրութեանց։

Ուրարտեանց պետութեան տարածութեան ու նշանակութեան շնչացմը՝ կ'ուզեմ նոյն պետութեան իշխաններուն յաջորդութիւնը յառաջ բերել՝ հիմնուելով բնիկ եւ ասորեստանեայ աղբիւրներու վրայ, ի հարկէ՝ որպէս որ Գաբելե եղան է մինչեւ հիմայ անոնց յաջորդութիւնը կազմել։ Լէմանի եւ Բելքի հետազոտութեանց համահայն՝ այս է սեպագրութեան ցուցիկը. Լուսիպրիս — որդին՝ Սարգուր Ա. Սարմէ. — որդին՝ Սարգուր Բ. — որդին՝ իսպուրին. — որդին՝ Մեծուս. — որդին՝ Արգիստի Ա. — որդին՝ Սարգուր Գ. — եղբայրը՝ Ռուսաս Ա. (Ուրաս). — որդին՝ Արգիստի Բ. — որդին՝ Ռուսաս Բ. — երբմեռան. — որդին՝ Ռուսաս Գ. — Սարգուր Գ.։

Ասորեստանեայ արձանագրութիւնները հետեւեալ թագաւորները կը յիշեն. Աշմու(ե), ժամանակակից Սաղմանասար Բ. ի — Սեդուր, նմանապէս ժամանակակից Սաղմանասար Բ. ի — Սարգուր Բ.։ — Աւլիւն, Սամիրաման Բ. ի աստեւ — իսպուրին. — Սեդուր, Տիգրատիպիզներ Գ. ի աստեւ — Սարգուր Գ.։ — Ուրաս (Ռուսաս), Սարգուրի աստեւ՝ իբր 780—714 — Ռուսաս Ա.։ — Արգիստի, նմանապէս Սարգուրի աստեւ — Արգիստի Բ.։ — Ասորեստանեայ աստեւ երկու թագաւոր կը յիշուին՝ Սարգուրի եւ Ռուսաս։ Առաջինը համարելու ենք Սարգուր Գ. եւ զինելու ենք իբր 678ին, իսկ երկրորդը համարելու ենք Ռուսաս Գ. եւ զինելու ենք իբր 645ին։

Ռուսաս, Ռուսաս երկրորդական ձեւ մըն է՝ աս եւթագրական սեպագրաւորով. Հմիւն, նման ձեւեր վարը։ Ռուսաս (*Ռուսաս) միջին ձեւն է Ռուրայի եւ Ռուսայի։ Նման սլոգմ մ'ալ կը տեսնենք մանան քաղաքի մ'անուն մէջ, որ է Արասան կամ Տերան։ Ռուրան, որ Մուզասիրի թագաւորին անունն է, կ'երևայ թէ նոյն բանն է, միայն նմանակիով երեցած։ Սեդուրի, Սարգուրի եւ իշտարգուրի անուն վրայ ասեւ Ենեանի մեկնութիւնները ի Zeitschr. f. Assyriolog. VIII, 377 եւն։ Ուրարտայի Աշմու շփոթելու չէ իւր համանուն ժամանակակից հետ, որ հիւսիսային ասորական հաստան երկրներէն մեկուն այսինքն Գուսի կամ Ագուսի իշխանն էր։ Ուրարտացայ մը եւ հաստան իշխանի մը նոյն անունը կրնային եւ կուսմուհի, Միսաննիի եւս գիւսուր գից Ուրարտուի մէջ ալ պաշտուելուն ապացուցեալ ըլլալէն հետեւցուցին, թէ Արամի աստեւներն Ուրարտուի մէջ իշխող ժա-

ղովուրդը յարաբերութիւնների պէշ-քեան բուռն յեղին հետ, այսինքն Փոքր Ասիայ կամ հիւսիսային ասորական այն ժողովուրդեան հետ, զոր կարծեցին թէ հարկ է իրարու հետ սերտագոյնս միացնել՝ առ հաւորակ նոյն Տեղուք (Նախահայոց լեզուով՝ Տեխիւքա) գիւրջ պայաննուն պատճառաւ։ Բայց երբ աւել յառաջ երթալով կ'ըսենք թէ Արամէ հին տեղւորան ժողովուրդը վերջին թագաւորն է եւ թէ Արամի յաջորդով՝ Սեդուրով նոր հարդատութիւն մը սկսու, որ Արամի աստեւ իշխանութեան ընթացքին Սեդուրով՝ որ «առաջնորդն էր հին տեղւորեան ժողովուրդեան մէկ նոր խմբին», — զոր իւր զիւսուր աստուածութենէն առնելով հարկ է Հաղլեան խմբին մէջ գնել — կարծեմ այսպիսի կարեւոր եզրակացութեանց յանգելու համար ոչ ասորեստանեայ արձանագրութիւններն եւ ոչ ալ բնիկ սեպագրերէն բաւական տեղեկութիւն կ'առնու։

Հարկ է շեղուիլ հետ բնիկ թէ Ուրարտեանց սեպագրական բնակավայրն էր Վանայ ծովուն արեւելակողմը՝ միջին Երասայ վրայ՝ երկիրը (տեւ էջ 81.) Գրիստուր աստուածութենէն առնելով հարկ սկսան գեղ ի արեւմուտք յառաջանալ եւ Վանայ լճին արեւելեան եզրերը համեմատով պետութիւն մը հիմնելին, որուն առաջին թագաւորն է Լուսիպրիս, ինչպէս արձանագրութիւնը կը վկայեն։ Այս ժամանակն է որ Ասորեստանեայ աստեւը վանեան պետութեան մէջ մտնուած են. սակայն հաւանական չէ Ասորեստանեայ լեզուին այս պետութեան մէջ ընդունելութիւն գտնելը, ժամանակ զուտ ասորեստանեայ գրերով գրուած հայեացիան ամենահին արձանագրութիւնը հարկ է որ հայերէն կարգադրին, ինչպէս որ ասմերէէն գրուած ինչ ինչ բարեխաղան սեպագրութիւնը սեմական-բարեխաղան լեզուա կարգադրուելու են։ Ամեն բանէ յառաջ Վանայ լճին մերձուր ու հեռուսր շրջակայքը գտնուած բնիկ արձանագրութիւններով՝ արտաքին կարգի ընդարձակած է մեր ծանօթութիւնը նախահայկական պատմութեան վրայ։ Ոչ սեմական է եւ ոչ հնդկի. Եւրոպական այն լեզուն, որով նոյն արձանագրութիւնները գրուած են։ Նոյն արձանագրութիւններն լուծելու ճամբան բացած են Գիլարի, Սելարի եւ Գ. Հ. Միւլլերի ուսումնասիրութիւնները։

1 Հմիւն ի ժամանորի Winckler, altorient. Forsch. II. Reihe I, S. 108 ff.

2 Winckler, անտ. էջ 112։

3 Քիւլիքի, էջ 152-53։

4 Եւրպեր. Zur Geographie d. assyrischen Reiches (Sitzungsbericht d. Berl. Akad.) 1890, էջ 333.— Սեղաք Լեւոն ի Վերband. d. Berl. Anthropol. Gesellschaft. 1895, էջ 583. Հմիւն, Լեւոնի դէմ՝ Ենեանի ի Zeitschr. f. Assyriol. XI, 308; չալապին է Բելքի բանը (Verband. d. Berl. Anthropol. Gesellschaft, 1894, էջ 486), թէ հաւանականագոյնս իսպուր-գեացոյ նախնական բնակավայրը իսպուր-գադի ու Վանայ լճին միջին գտնուած երկրին մէջ գտնուելու է։ Սարգուր Առաջնայ յաջորդներուն արձանագրութեանց մէջ քառ տեղ համըգող ասորա բանը կը մտնէ իբրեւ իսպուր-գեացոյ արիւղ իշխանաց անուն ու նախնական Եւրոպիոյ գաղութի հետ յարաբերութեան մէջ կը գնէ։ (Հմիւն, էջ 81.)

1 Հմիւն. Zeitschr. f. Assyriol. IX, 345 եւս եւ Verh. d. Berl. Anthropol. Gesellschaft. 1894, 485 եւս.

Սկզբագրելուն մէջ երևան ելլելէ ետքը կ'ստեղծէր որ Ռուսառաւելք կամայ կամայ զգեկ'արեւմուտք ու հարաւ կը տարածուին ու կ'ըլլան միապապազ մեծ ու հզօր՝ տերութիւն մը, զիանձաւոր սոխոյեան հանդիսանալով Ադրբեյջանեցի Սուլթանօղլարից կ'ընէ թէ Ռ. արաւոտ մինչեւ Սուրհատ կը տարածուէր։ Սաղմանատար Բ. Բ. իշխանութեան ասանք արդէն Ռ. արաւոտ. մեծածախ տարածուած է՝ հիւսիս-արեւմուտքէն սահման ունենալով Գոմեանքին ու անոր հարաւակողմը գտնուող Սուհէն ու Էնզիլ նահանգները։ Բայցւո՞ւն սփռուող սահմանադրակէն է Արաւոտը, զերես արեւելեան կողմը նայ լիւանաշխարհն է որ Ռ. արաւոտն Ցարն Տարբոտանալը կը բաժնէ Արհ. ու Ռ. լիւսիսը՝ երբեք իրենց, որ անոր հարաւային կողմն են։ Ցարակոյս չէայ որ Աւանդ լիճն՝ ամբողջապէս Ռ. արաւոտի կը զիջուրէրէր. չէին արեւելեան կողմէն սահման կը կազմէին, բայց ոչ սահմանադէս կցուելով մանեան իշխանութիւններն ու Արդանն է Սուզաւսիքը։ Այս սահմանադրիկ իշխանութիւններէն շատերը Ռ. արաւոտն պիտո՞ւն լիւան ասանքն ունէլ զարացած միջոցին՝ առաւել կամ նուազ կ'սկսեմ' ունէին անէլ։ Աւանեան պիտո՞ւն լիւան կամայ կամայ մեծանալով մասնաւորապէս կը ստեղծուի ինչի արժանադրութիւններէն։ Այսպէս Մենուտ, ինչպէս Արշիւրէն մէկ արժանադրութիւնը՝ յայտնի կը յայտնուին։ Իւր Տօրը, ինչպիսիքի՞ թէ յազարէ թիւով Ռ. բնայ չէին հարաւային ավին հարաւ-արեւմտեան կողմը գտնուող երբեքները նահանգն թէեւ հիւշ մը ժամանակուան համար. նմանապէս Տիւսիսային արեւելեան կողմը՝ մինչեւ Երեւանայ գաղաղ հնոգապէսեցի։ Մենուտ իշխանութեան թիւովը բարձրադասլէն ետքը՝ զերես Սուրազ-շայէ մինչեւ Եփրատայ արեւմտեան ակնադարէրը գտնուող երբեք հպատակեցուց իրեն Ռ. արաւոտը՝ սահմանները Մեխիւ-Մալազլայէ անդին տարածելով՝ հարաւակողմը կամ հարաւային արեւելակողմը Մանեանները նահանգն։ Բայց այլեւայլ արշաւաններով տապալան այս երկիրներն երկայն տարեան պահէն անկարելի եղած էր։ Ազգիստի Ա. Խորիպաշեալապետը նորէն հպատակեցնելով արժանադրութեանց ըստինքն նայելով՝ նախ Մանեանց վրայ քայլեց ու յետոյ Երասխն անցնելով իւր տերութիւնն հետ միասինց պայտալն Երեւանն ու Արար նահանգները։ Իւր այս արշաւաններէն անոնք հատա մինչեւ Կիրքն ու Մեխիւ՝ իսկ հարաւային արեւելեան կողմը մինչեւ Բուսասուս ու Բարասուս։

Սարգսուր Գ. իւր նախորդէն, Ազգիաբա-
նաւորէն աւելի յառաջացաւ զգէպ Տէրիւր-
աբեւելի, ինչպէս որ իկ զկայսի իր յաղծութեան
արձանագրութիւնները՝ որ կ'ընծան են Սեւան-
այիկ Տարաւ-արեւելեան երկրքը։ Մեկիտի նաւ-
առնէն ու կուէ երկրին (Կիլիկիոյ շաշաւտի մասին)
արձանագիւրտն պարտութիւնք իր պատմէ թառոյղ-
արձանագրութիւնք իր Մայալայի- Միկելի քաղ։

ՀԱՄԱՐ ԲԵՆԵԻ ԱՆՆԵԱՆ ԱԿՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԳԱՅԴԱՆ
ՎԵՐԿԱՅ ԽՈՍՈՂ ԵՐԿՐԱՆԻ Ի Verhandl. d. Berl. Anthrop.
Gesellsch. 1892, էջ 483 եւն:

Նյո Երկիրներուն դիրքին վրայ ահա էջ 3 եւ 4 :

Սարգսիս Գ.՝ Թագավորութեան ատենէն է Վանայ
դեման իսկապէս ամենն ծաղկեալ ժամանակն, որ
ստակոյն շուտով Թարգմանեալ Տիգրանիդեաներ
Գ.՝ եւ Սարգսիս ատեն սեղի ունեցի ստակոյն
աւ բուռն պատերազմներէն: Ուրաբաւ այս պատե-
րազմներով ստարացած՝ Ի Վանայ չէր՝ է, գործու-
նաւ շարկեման Վանայ ողջող Վանայից յաւա-
նացման գէժ գնելու, ուստի դատարկեացաւ եւ բնա-
կապով իջաւ Տիգրիս գետմանակն Աշոց, որ Վն-
մերեան չհաւ իսկած եկան էին: Ուրաբացի՝
նման սպիշ թուամեթիւ ժողովքող (Վուրաբի)
Տիրաբացի եւն) այս նոր ցեղերուն յաւաճացմանը
Հրեան մղուեցաւ: ասանց մնացողներն այժմ Հնաեւ
Վանայի կողմէն իսկապէս կան:

Բ. Մանգուլը: Սաղմնասար Բ.ի Ցուրամաքը (առ զգրապագայ) Թագավորին իշխանութեան 31-րդ տարին Հուլիս-Հիսկիյէն Մուգափորի վայր արշաւեց եւ հոն Սաղապարու քաղաքը ուրիշ 46 քաղաքներու հետ առաւ. անկէ վերէն Ռւարտուրի վայր քաղեց: Սարգսնի ասին Ռւարտուրի գաշնակից եղաւ Մուգափոր, մինչ յառաջ Սարտեապին կախում ուներ, ինչպէս եւ հետեւի «Ասորի եւ Մարտուրի երդումն ձեզ կամ թագոյ իշխանը, իտեղէն: Երկրին այն աստեանն Թագաւորն եւ Ռուշան: Սարգսն Թագաւորութեանն 8-րդ տարին Հուլիս-Հիսկիյէն Մուգափորի վայր քաղեց, ինքն եւ որ կ'ուէր «Իմ պատեհաբլին կառ քրորով, քալ հոնելազորդեալ եւ քալամարտի ոտանաւոր զօրքն 1000 Տաղաթէ յառաջադայ գժուարին լեւաշխարհէ մը որ լաւ էր ներքուս, բայց անկոխելէ եր տասնաւորներուն համար, Ռաշանայի իշխանութեան առնուեցաւ եւ անոր պալատը աւարի տարուեցաւ. մեզք որ արխանաւորութեան տասնիկ փաստեալն ըլլալին» կորելի չէ աւոր առնաւառ աւարաբնակներ լեւաշատոր ցուցակն յառաջ բերել: Նայն ցուցակէն ստալագի միայն կ'իմանաւ որ Սարգսն 6170 հոգի գերեց տարաւ եւ 690 շորի եւ էշ, 100,225 ոչխար եւ 34 տաղանգ 18 մաս ոսկի, 160 տաղանգ 2/3, քառն արծաթ, պղնձ (անապալկի՞ն)», պատուականքը, գոյնգոյնը զգեստներ եւ կէտաւ ըստեմ նիւթէն հանդերեկ զննելի որտաւ: Ընդ հակառակին խորոսարգի արխանաւորութեան (75) համաձայն բնուելիքներէն 21,140 հոգի իրենց ստացումաշնորհ ու երկրին երկու (Հաղաթէ եւ Բազմամքուն) պատկերներով գերի տարուեցան: Բայց ի այն արշաւանքէն (715ին)՝ անուանագիր ցուցակը ուրիշ ապաւաստել թիւն մ'ալ կը սխչէ Մուգափորի վայր 712ին եղած: Մուգափորի նուանմը կը տեսնուի խարտարագի ձեւ բաւարարանդալ պատկերին վայր ալ (անի Botta, Monument de Ninive 2, 141):

Նմանապէս երկրին զիւտաւոր քաղաքն ալ Մուգափորի կը կոչուէր: Այնկ զտաւ կը սխչուէր Ուղղորդէ, Սաղմնասար Բ. եւ նուանաւառ ամրութիւն մը, եւ Ռուքդի (?) քաղաքները, վերինն Ռւրպանայի կնքայն վայր սխչաւ: Մուգափորի կամ ինչեք Մուգափորի եւ Հուլիս-Հիսկիյի կոյտերը զննելու եղջ յալդիք շուր լեւաշխիժաները, որոնցմ անացած եւ Սաղմնասար իւր արշաւանքին աստեւ: Այս լեւաշխափորներն են՝ Էւալ, Արդի-Դ-ի, Ռւշտան եւ Ալուրաւ:

Հաս Տնտաքըրըրկանն է Ռարգանա Թագաւորին զանաւնէ կնիքը, զոր ունիւնէ Նայ կնիքն Ասորեստանցոց լեզուան ու գրերով գրուած ըլլալով՝ կ'ապացուանէ որ Ասորեստանաց քաղաքակրթութիւնը կ'իյնէ թէ՛ Տարուային եւ թէ՛ տրեւելեան ու Տիւսիտային կողմերը։ Արեւելն է թէ՛ Բաբելոն փորձած ըլլալ կնիքը, զոր Սարգս աւար աւանելով կնիւնէ բերաւ։ Անիքս Տիւսիտ Հաագի Տնտքըրամներու ու Տաքըրամներու տպուածուիքին մէջ էր պահուի։ Կնիքին գրութիւնն է. «Կնիք Ռարգանայի, Թագաւորին Մուզասիրի եւ Ուար(?)ի քաղաքի, որուն բերանը շար լեւան մը վրայ (գարանակալ եղած) օձի մը բերնին պէս քայ է»։ Ա. Երեմիա (Zeitschr. f. Assyriol. 46—47) Ուրբ(?)ի տեղ Հուսթի կը կարգայ եւ՝ Լայլաւան ներս քաղաք կը թարգմանէ՝ Մուզասիր անուան մէջ անանելով յՅՅՅ (որմէ յՅՅ) սասակականը կրկնուի եւ բնականական արմատին ընդունելութիւն տնցեալը, քանի որ Նոյն արմատն Ասորեստանցոց լեզուին, ասորերէնի եւ աքադականի մէջ միջնականը համար կը գործածուին։ Այս մէկն ունիւնէ փնտի շատ կամայական կ'երեւայ, ուստի կայ որ բնարդին մէջ Մուզասիր բառէն խոցն եկած — լայլալալ բացայայտել մը կամ՝ Մուզասիրի իմաստը չի ցուցնէր։ Նմանապէս հասանականազան ընթերցումն է Ռ — եւ ոչ թէ Հուս կնիքը լատինա ըստած քարին վրայ փորագրուած է, որ ըստ Երազմէրի յայտնի է, իսկ ըստ Երեմիասի՝ տեսնալ մը ճարպաբար (Agalmatholith), ինչպէս քրիստոսէ փորձը ցուցըցած է։ Ինչպէս Ռարգանայի, նմանապէս այս երկրին զէպանք գէղն էր խաղաղը։ Սարգսն յիշած Բագմաշտունէ՝ գիցուհի է։

Մուզասիր երկիրը Կելիշինի (որ Ռւնէյ կը կոչուի) արձանագրութեան մէջ ալ կը յիշուի։ Ասորեստանցոց լեզուաւ է այս արձանագրութիւնը, որուն մէջ խաղախիւս եւ Մենուա խաղաղի գիտ յարգանքն ու մեծարանքը կը մատուցանեն։ Կարելի էր բռնել թէ այս արձանագրութիւնն ալ՝ նման Սարգսը Ասորեանց արձանագրութեանց խաղաղացոց լեզուան գրուած ըլլալ դադարաւորաբար, ուսկայն Ռարգանայի տասրեամեակայ կնիքին գոյութիւնը կը փոխարկուէ այս նշմարագրութիւնը։ Այս կ'ըսէ թէ այս արձանագրութիւնը վանեանի մը՝ ասորեստանեանն է կամ թէ՛

Ի երկրորդ մեկնութեան համար որովհե նշմարական թիւն ըսի կնիքին վրայ խաղախիւս կնիքակներու կնուրուած ըլլալը։ Գործը ոգի մը կը բռնէ։

«Rost, Untersuch. a. altorient. Gesch. (Mittheil. d. Vorderasiat. Ges. 1887, 9) էլ 88 ըստ ինքեան Ռարգանայ — Տարսար ընթերցումն նախածածար կը համարի Բագմաշտուն անը, վանդի անուն երկրորդ՝ Տարս(—) մասին մէջ երանեան ՄԱՅԱՅԱ կը տեսնէ։ Բագմաշտուն երկիրը գրուող Արտաք սասանականութիւնն է, որ ընկի փողովգործան խաղաղի պիտաւոր զից քովը գրուեալ։ Ըստ այսմ ինքի համար Բագմաշտուն ընթերցումն Նոյնութիւնն ամեն ստորագրած ապացւէ, քանի որ Նոյն ընթերցումնք հաստատող ճայտանի գրութիւն մը մէկտեղ չ'ընկեր։ Բառի առաջին Բագ մասին համար հմուտ Բագգաստի, որ Ռելիւսի իշխանի անունն է։

Ք անանաղ հրատարակուած է ի JRAS, f. XIV, p. 86.

երկուքն իտարու կը վերաբերին՝ ըլլալով երկուքնուքն։ Այս նշմարութեան վրայ հիմնուելով Արքիմիտի անունն մէջ կը տեսնէ վանեան եւ ըստ հետեւորդի ընկի համազօր «Ասորեստանցոց Մուզասիրն — տեղ, ուր օձի կան»։ Կնիք մը առեւան եղած գէպքին մէջ երկուքնուքն չկայ։ Երկրորդ՝ Այս կ'ստուգաբանութիւնը շատ արեւելա-սասան է եւ անհամարիչ։ Լէման¹ ալ կը կարծէ Մուզասիր անունն մէջ՝ Մուզասիր քաղաքին անունը գտած ըլլալ, եւ կը մեկնէ իբրեւ Մուզասիր-քաղաք (նախահայոց լեզուին մէջ նա «քաղաք» կը նշանակէ եղբը)։ Ինքն ալ սխալ կը համարի անանաղ ըլլալը։ Այս կամայական մեկնութեան իմէ իրաւաբան հակառակած է Ենիւնիս։

Միշտեւ յետ ասորեաներու կարելի չէր Մուզասիրի գրերին վրայ գրական եւ որոշ բան ըրնել։ Միայն գիտէինք թէ Մուզասիր Ռարգասին եւ Հուսթիւսի ուղղակի քովքն է, Ռարգասինն աւելի հարուս գէպի Ասորեստան, որով եւ կը մեկնուէր Ասորեստանցոց քաղաքակրթութեան կամ անմահան լեզուին մեծ ազդեցութիւնը։ Բայց երբ նորերու Սիդէիլ (Սիդական) մէջ՝ ուստի Կելիշին-Ռւնէյի մասերը՝ Արքիմիտ Ասորեանց մէկ արձանագրութիւնը գտնուեցաւ, որուն մէջ Մուզասիր անունը կայ, ինչո՞ւնք մեծ հասանականութեամբ բռնել թէ Սիդէիլ (Սիդական) եւ Կելիշինի կոչին (— Ռարգասի ճին հարաւորի խորշին տրեւմուտն կ'օգտէ —) միջեւ գտնուած երկիրը կամ Մուզասիրի կը վերաբերէր եւ կամ անմիջական անոր մասերն էր։ Եւ Սիդէիլ գէպքին մէջ կրնանք բռնել թէ Մուզասիրն է այն երկիրը, որ Սիդական-Ռւնէյի Տիւսիտային կամ Տիւսիտ-տրեւելեան կողմն է։

Գ. Ռարգասի Տիւսիտ յայտնի երկրին, որնք ինչեւ քաղաք Տիւսիտ Տիւսիտի վէ։ Ռարգասին մասերը տեղ մը պիտի ըլլան Կելիշ երկրին ու վարը նշանակուած հինգ քաղաքները։ Սարգսն կը պատմէ թէ «ինքը շար ու թշնամի կակմեցող սիրան ի կարգի գրած է, ուստի ակնարկել կ'ուզէ թէ ինք օգնած է Կակմի յիշեալ հինգ քաղաքներու գէտ, «որ յայտնապէս անոր գէտ ըսող իրենք դարձեան էին»։ Խնդրական հինգ քաղաքներն են. Սուլլա, Բուլ, Արիւսիլա, Պապլա — զոր չգիտեմք ունէ Կելիշի Պապլա — Սիդէիլ քաղաքին հետ — եւ Լուլլա-Բուլ։ Սարգսն այս հինգ քաղաքներուն բնակիչները՝ Կակմի հետ թշնամութեամբ վարակելուն համար իրամուտն ու Լուլանց երկիրը գաղթեցուց։ Տարեգրութեանց ճշգրտայն անգիւրթութեանց համաձայն Սուլիկաղիք, Բալայիք եւ Արիւսիկաղիք՝ Ռարգասի Ռուսա իշխանին հետ նիզակակից ըլլալուն համար Հու-

¹ Այս, տեղ 1894, p. 700.

² Լէման, Բեյք Եւ Լէման, տեղ 389 Եւ Verh. d. Berl. Anthropol. Gesell. 1895, S. 594.

³ ԱՅՅ, էլ 583.

⁴ Ենիւնիլ թէ Zeitschr. f. Assyriol. XI, 307—8.

⁵ Այս կէտն արդէն լուսարձակ է Լէման (Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesell. 1895, S. 394).

⁶ Բիւլիսիլ, տեղ. էլ 153. «Մուզասիր» Բագմաշտին աղերքով ստեղծանքուն (Ըպտաղ Եւ Նարգաղ քաղաքներուն) մէջ։

տեսնայ երկիրը, իսկ Պապպայեք ու Լայուկնայեք կալիվիք գէտ գառնաշնչան համար Դամաթիոս տաբարբուքան:

Ուրարուտի, Մանի եւ Մուգաթիքի քովերը դնելու ենք Ուտի (Ուտի) բնակած տեղը: Ուտի Ուրարուտի, Մուգաթիքի, Հուրուշինայ եւ Մանի հետ մեկտեղ կը յիշուի:

Հոս յիշելու ենք հետեւեալ հինգ քաղաքներն ալ, որ Ուրարուտի քովն կամ մէջն էին. Եղիշէն, որ Ուտիի եւ Ուրարուտի հետ ի միասին կը յիշուի: — Սանն եւ Տիլիլէ, որ Ուրարուտի (Ուրարուտ) եւ Մանի հետ կ'ընեան: — Եղիտ եւ Հարթո, որ Տուրուշայի հետ կը յիշատակուին:

(Ընթանալիք):

ՄԱՆԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

ԳԵՈՐԳԵԱՆ (ՃՈՌԴՈՒՐԵՆԵՑ) ՔԱՐԴԻՆԱԿԱՆՆԵՐՈՍ ՎԵՐ.,
Խորենացոյն Խորենացոյդ պէտք է հասկանալ: Վաղաք-
շապատ, տպ. էջմ. 1899: 80 էջ եւ լէջ ԺԷ+108: Գինն
է՛ 60 Լ:

Եթէ մեր հին գրականութեան ուսումնասիրութիւնը տակաւին շատ մանուկ է, գոնէ յատկապէս Խորենացոյ ուսումնասիրութիւնը կրնանք արդէն ձոխ համարիլ: Չերջին ժամանակներս մեծ գրականութիւն մը ծնաւ, մասամբ քննադատներու, որոնք ուղեցին գիտնական առողջ հիման վրայ դնել խնդիրներն, եւ փոխաբանաբար պաշտպաններու՝ որոնք իւրաքանչիւր գայն անգոր կը ցանան ընել՝ աւանդական շէնքն անխախտ պահելու համար: Ո՛չ մի եւ ո՛չ միւս կողման ձգանք՝ որոնք նպատակն է ի վերջոյ հայ գրականութեան ու պատմութեան ուսումնասիրութիւնն, կրնայ առողջ միտք մը պարտաւ դնել, ցորչափ գիտնական շրջանին մէջ կը ձնան: Դժբախտաբար կարծես խնդիրը կուտակցական երեւոյթ մը, կեղծ «ագագաթութեան», հարց մ'ըլլալու կը մտի, որ ցուալի է: Գիտութիւնն անաշու ըլլալու է՝ զատելով կեղծն ու հարաւորը, սուսն ու ձմարիան. արդիւնքն ըլլայ մեր հնուց վեր փոփոխած կանխակալ կարծեաց համեմատ կամ ոչ, կը ձայ միշտ ձգնաբախութիւն, եւ ձայալու ալ է:

Ինչո՞ւ այս խորհրդածութիւնն ի սկզբանս: Վասն զի առարկայ երկասիրութեան փոքրիկ յատնաբանն եւ մարմնոյն ալ մէկ երկու տեղն իրեն վերոյիշեալ գունով ներկայացնելու երեւոյթն ունին: Քննադատներն սուսգիւ կամայական զուարճութիւն մ'ունեցան Խորենացին եւ թարգմանելով «կատաղի յարձակման», կամ

սուսգիւ «միայնութիւն եւ ամեն կողմից քրքիլ բարձրացրին խառնուրդ (1), եւ ինչ կեղտ անուն ձայն որ շտախն մեր երանելի Պատմահայրը, եւն (էջ Թ.) Եթէ այսպէս կ'ըմբռնուին իրեն, զարմանք չէ որ Մակնասեանի կարծեաց փոփոխութիւնը ներկայացուի թէ ըստ «պաշտպանել Սկային արհեստագործից, բայց եւ յաղթահարուց վերջապէս եւ տեղի տուեց կարեւոր բանակին», մինչեւ որ «Ն. Բիւզանդացու ջաղջու ջաղջախից գրչին» տրուեցաւ յաղթաւ նախը, եւն (անգ. եւ էջ Ժ.) Իրականութեան մէջ Մակնասեան ոչ յաղթեց եւ ոչ յաղթուեցաւ. այլ տեսնելով քննադատութեան աւելի համոզիչ ապացոյցները՝ համոզուեցաւ: Ո՛չ ասոր համար պարտաւ արժանի է, եւ ոչ գովութեան յատուկ միայն անոր համար որ քիչ յետոյ Սերէոսի Կարութեան եւ Խորենացոյ մէջ տերտ կապ գտնելով՝ ուրիշ եւ հակառակ համոզում գոյացուց: Իր վարմունքն էր անկեղծ գիտնականի մը, իսկ այս կամ այն կարծեաց արժէքը կախում ունի ապացոյցներու հաստատութենէն: Հեղինակին գաղափարը կ'ըմբռնենք ուրիշ տեղէ մ'ուր գրած է Խոսակցութիւն մը ուսուցչապետ Խալաթեանցի հետ (էջ 71), եւ ուր կ'ըսուի՝ «Ես յաւելացրի, Խորենացոսի փոխարինող ուրիշ պատմութիւն չունիք գոնէ, ցանկալի էր որ մերոնք ձեռնհաս մարդիկդ դեռ աշխատէիք ի նպատակ Խորենացու:» Բայց այս «գաղափարն ձիւղ գործադրութիւնը հայ գրականութեան մահը կ'ըլլայ:

Կարելի՞ է արդե՞ղ այս օրս գրել Հայոց պատմութիւն մը Խորենացոյ Ա. գրքին համեմատ աստուածապաշտ Հայկէն մինչեւ «Պերճ» ու «Կոռնակ», եւ նմաններ, մինչդեռ նոր աշխարհ մը բացած են նախահայոց արձանագիրք եւ ոչ նուազ Նինուէի թրեռն աղիւսները, թողով հնախօսութեան ուրիշ գիւտերը, կամ նոյն իսկ Արշակունեաց պատմութիւն մը Խորենացոյ համեմատ իւր Արգաթով եւ սարգըն, թողով հազարապատիկ աւելի ձոխ պատմութիւնն՝ նաեւ յոյն եւ հռոմայեցի պատմաբանքով պահուած, հաստատուած անթիւ դրամներով: Կարելի՞ է այս օրս հետեւել Խորենացոյ կցկոտոր ժամանակագրութեան, եւն եւն: Ասոնք քննադատելով եւ սխալները ցուցնելով շահեմ կ'ըլլայ հայ պատմութիւնը, ոչ թէ վնասուած: Նշնպէս իմանալու է միւս կէտերն ալ: Եւ Խորենացի իւր ամեն սխալներովն ու թերութիւններով հանդերձ՝ ապահովաբար պիտի ձայ միշտ իրրեւ սուսգիւ դասական գրութիւն